

Säby kyrkogård

Tranås pastorat, Linköpings stift, Jönköpings län
Utdrag ur Bevarande- och utvecklingsplan

Innehåll

Inledning och syfte	
Metod	
Målsättning för förvaltningen	
Säby kyrkogård	
Kyrkogårdens historia	
Händelsehistorik	
Kulturhistorisk bedömning av kyrkogården i dess helhet	
Beskrivning av kyrkogården idag	
Kyrkogårdens närmast omgivning	
Allmän karaktär	
Omgärdning	
Ingångar	
Gångsystem	
Trädvegetation	
Övrig vegetation	
Byggnader	
Gravårdstyper övergripande	
Kriterier vid kulturhistorisk bedömning	
Beskrivning av enskilda kvarter	
Kvarter A-C	
Allmän karaktär	
Vegetation	
Gravårdstyper	
Kulturhistorisk bedömning	
Kvarter D	
Allmän karaktär	
Vegetation	
Gravårdstyper	
Kulturhistorisk bedömning	
Kvarter E och F	
Allmän karaktär	
Vegetation	
Gravårdstyper	
Kulturhistorisk bedömning	
Nya kyrkogården	
Allmän karaktär	
Vegetation	
Gravårdstyper	
Kulturhistorisk bedömning	
Administrativa uppgifter	
Referenser	
Bilaga 1. Lagstiftning	
Bilaga 2. Allmän kyrkogårdshistorik	
Bilaga 3. Allmänna skötselråd	

Inledning och syfte

Griftegårdsenheten vid Tranås kommun har i samarbete med Jönköpings läns museum tagit fram föreliggande bevarandeplan för Säby kyrkogård. Fältarbetet med inventering har genomförts av läns museet under sommaren 2022. Bevarande- och utvecklingsplanen har sammanställts av läns museet i nära dialog med uppdragsgivaren under våren 2023 och efter mall framtagen av den sistnämnde. Kyrkogårdar och begravningsplatser utgör en viktig del av landets kulturarv och deras kulturvärden regleras av kulturmiljölagen. Kulturhistoriskt värdefulla gravar kan också skyddas av begravningslagen. Inom Tranås kommungräns är det kommunen som är huvudman för begravningsverksamheten och är också den som har ansvaret för att förvalta detta kulturarv. Därför är det angeläget att kyrkogårdarnas kulturhistoriska värden kartläggs och preciseras.

En viktig del av värdena ligger i äldre gravar och deras utsmyckningar.

En bevarandeplan är ett kunskapsunderlag som placerar griftegården i ett historiskt sammanhang och beskriver och preciserar vilka karaktärsdrag och kulturhistoriska värden som är viktiga att beakta i den framtida förvaltningen. Den är därmed tänkt att vara till hjälp och vägledning vid skötsel, underhåll och förändringar på kyrkogården.

Planen kan även fungera som beslutsunderlag för länsstyrelse vid handläggning av olika ärenden. I bevarandeplanen pekas även kyrkogårdens kulturhistoriskt värdefulla gravar ut. De läggs sedan in i den digitala gravboken och redan där kommer personalen veta hur de ska förfara med gravanordningen. Planen avser även att ge instruktioner vid återlämning och ny upplåtelse av sådana gravar. Planen är även framåtblickande. I egenskap av en utvecklingsplan formuleras även målsättningar för den framtida förvaltningen där förhoppningen är att kyrkogården ska kunna fortsätta att fungera som en levande och funktionell mötesplats för människor här och nu samt i framtiden.

Metod

Bevarandeplanen omfattar en översiktlig historik över kyrkogården och därefter en nulägesbeskrivning av anläggningen, dess olika beståndsdelar och gravkvarter. En bedömning av dess kulturhistoriska värden redovisas först övergripande och sedan för varje beståndsdel och gravkvarter. Därefter följer målsättningar och riktlinjer för den framtida förvaltningen samt förslag till åtgärder. De kulturhistoriskt värdefulla gravarna klassas i två kategorier, med *mycket högt kulturhistoriskt värde klass 1* samt med *högt kulturhistoriskt värde klass 2*. Se mer utförligt om kriterier sid 15.

Arbetet har varit uppdelat i en fältedel med inventering och fotografering på kyrkogården samt en arkivgenomgång. De aktuella arkiv som gått igenom har varit aktuella kyrkoarkiv på Landsarkivet i Vadstena, Antikvarisk-topografiska arkivet i Stockholm (kopior hos länsstyrelsen) samt Jönköpings läns museums arkiv. Utöver arkiv har uppgifter hämtats från aktuell litteratur, exempelvis hembygdslitteratur.

Tidigare inventeringar av kyrkogården såsom den som utfördes av läns museet 1988 och Kulturhistorisk karaktärisering och inventering av Säbys kyrkogård 2006 (se JLM Byggnadsvårdsrapport 2006:95) har utgjort underlag vid sammanställningen. Historiken utgör en sammanfattning av genomgångna arkiv och ska därmed inte ses som komplett.

Inför planerade förändringar eller större underhållsåtgärder krävs i regel tillstånd från länsstyrelsen. Inventering har utförts av antikvarie Margareta Olsson vid Jönköpings läns museum under 2022/2023. Planen har sammanställts av ovannämnda antikvarie efter mall framtagen av Griftegårdsenheten. Förvaltaren har medverkat vid formuleringen av målsättningar för den framtida förvaltningen och vid förslagen till åtgärder samt i vissa fall bidragit till beskrivningarna främst vad gäller vegetationen. Vid urvalet av kulturhistoriskt värdefulla gravar har samråd förts med griftegårdsenheten.

Detta dokument är ett *Utdrag ur Bevarande- och utvecklingsplan* vilket vill inbjuda till läsning, inspiration och förundran över historiens gång, välbevarade dokument och framåttänkande människor långt tillbaka i tiden.

Målsättning för förvaltningen

Målsättningen med planen är att koncentrera de ekonomiska resurserna till det som är prioriterat att bevara av kulturmiljön för samtiden och framtiden. Samtidigt behöver enheten möta samtidens lagstiftning, behov och krav på en levande begravningsplats som kan ge funktionalitet.

För hanteringen av gravanordningarna ska enheten använda sig av tre metoder. Den första och vanligaste är givetvis att återupplåta vanliga gravplatser och för att kunna göra det så måste befintliga gravanordningar tas bort då det annars blir svårt att återupplåta gravplatsen (finns där en befintlig sten så säger nya gravrättsinnehavare oftast nej till den gravplatsen).

De flesta kyrkogårdarna på landsbygden saknar jungfrulig mark vilket i förlängningen innebär att enheten antingen får utvidga eller bygga nya kyrkogårdar vilka båda är mycket kostnadskrävande alternativ. Utöver detta finns säkerhetsaspekten och ansvaret för gravanordningarna så att ingen personal eller besökare skadas. Därav inventeringen för att peka ut och lyfta fram de största kulturvärdena.

Den andra metoden är att teckna dispositionsavtal (för de värdefulla gravanordningarna där det inte har någon betydelse vad som står på gravstenen) vilket innebär att gravrättsinnehavaren hyr gravanordningen i 25 år till ingen kostnad. Gravrättsinnehavaren står för kostnader för skötsel, gravstenssäkring och inskription.

Den tredje varianten är de gravar som är klassade som mycket kulturhistoriskt värdefulla. Dessa ska därför bevaras oförändrade och inte heller förvanskas. Där får begravningsverksamheten stå för skötseln, vilket inneburit att enheten har varit noggranna i våra bedömningar innan en grav har getts den statusen.

Vinsten med bevarandeplanen är, utöver syftet med att bevara kulturmiljö, att kyrkogårdens framtida behov av en eventuell utvidgning minskar samt att skötselkostnaderna begränsas. Dessutom kan den medverka till trivsel hos personal och besökare. Allt detta förutsätter information, marknadsföring och engagemang hos personalen när enheten åter upplåter äldre gravar.

Finansieringen av kyrkogårdens underhåll samt vårdinsatser på värdefulla gravar sker genom skatteintäkter (begravningsavgiften) och via medel som avsätts i budgeten för kulturhistoriskt motiverade åtgärder.

Säby kyrkogård

Flygfoto över Säby kyrka och kyrkogård 1935. På gamla kyrkogården upptas kvarteren närmast kyrkan i norr och öster av familjegravar med grusbäddar och häckramar. Planstrukturen med tre långsträckta kvarter i den östra delen känns igen och utmed gångarna har lindalléerna planterats något decennium tidigare. De östra delarna närmast sjön upptas av allmänna gravytor med enstaka sporadiskt placerade vårdar. JLM, AB Flygtrafik.

Kyrkogårdens historik

Säby kyrkogård är liksom kyrkan av medeltida ursprung. Dess utsträckning framgår av en lantmäterikarta från 1640 där östra kyrkogårdsmuren går alldeles intill kyrkans kor. Samma karta visar en möjlig tiondebod invid västra muren. En klockstapel skall även efter tornets byggande 1756 ha stått i kyrkogårdens sydvästra hörn. Grundstenar lär ha påträffats vid gravgrävning efter denna stapel. I samma område skall man ha gravlagt alla de som dog under pesten 1710–11.

De nuvarande murade grindstolparna med huggna kalkstenskrön skall ha tillkommit 1691. Kyrkogården utvidgades 1831–32 åt öster fick då en rektangulär utbredning som framgår av laga skifteskarta från 1842 (se sid 8). Samtidigt skedde även en mindre utvidgning åt väster och de tre grindarna flyttades så att de blev orienterade till den västra delen. Ingångarna försågs vid denna tidpunkt med smidesgrindar tillverkade av smeden Magnus Jönsson från Hultqvarnstugan i Solberga.

Innan Säbysjöns sänkning på 1850-talet låg kyrkogården endast ett 20-tal meter från strandkanten. Vid stranden fanns ett flertal stenkajer där kyrkobesökare bosatta invid sjön kunde anlända i båt. Under den driftige prostens S G Mellins tid 1837–56 i samband med sjösänkning skedde 1855 en ny utvidgning åt norr och öster.

Två av grindstolparna flyttades till sina nuvarande placeringar i norr och öster. Kallmurar och trädkrans i dessa sträckningar torde vara samtida med denna utvidgning.

På 1870-talet flyttades kyrkstallarna från vallen i väster till en mer undanskymd plats norr och öster om skoltomten. Merparten av stallarna revs 1935 med undantag av de tre som alltjämt står kvar invid sjön. På ett fotografi från 1911 kan man se området kring koret.

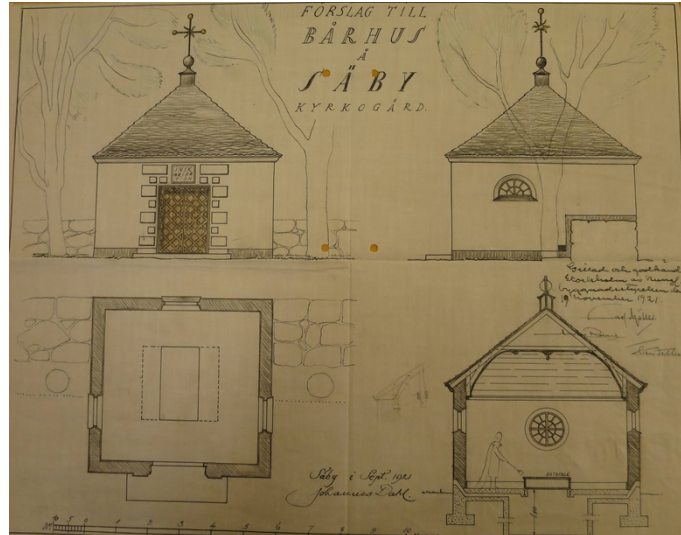
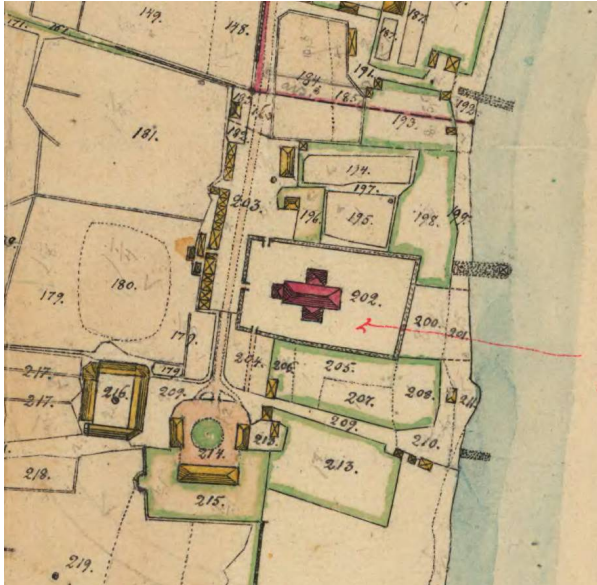
Generellt var gravarna relativt oregelbundet placerade och många hade gravkullar. Det vid tiden högväxta gräset och oklippta häckramarna gav ett vildvuxet intryck. Kvarteret sydost om kyrkan var långt in på 1900-talet en allmän gravyta, den s.k. allmänna linjen och av bilden framgår att detta upptogs av enkla ekplankor som var vanliga i trakten.

Kvarteren direkt öster om koret samt norr om kyrkan uppvisade istället enskilda gravar med resliga stenvårdar. I slutet av 1910-talet planteras nya alléträd av lind utmed gångarna. Enligt ett förslag till uppordning av kyrkogården från 1929 skulle gravarna ordnas i raka rader och vissa gravrader vändas mot väster för att på sätt möta besökarna (samtliga gravar var vända mot öster). Därtill skulle det äldre

gravskicket med gravkullar och trävårdar succesivt gallras ur.

Av ett flygfoto från 1935 framgår att i princip alla familjegravar närmast kyrkan hade grusbädd och häckramar medan de allmänna gravarna fortfarande låg inom stora gräskvarter där bara enstaka var försedda med vård. Tjugo år senare har kyrkogården utvecklats till en typisk gruskyrkogård där nästan samtliga gravar, även de allmänna, försetts med grusbäddar.

År 1921 fastställdes ritningar till ett bårhus som uppfördes i kyrkogårdens sydvästra hörn.

Till vänster laga skifteskarta över Säby kyrkby från 1842. Kyrkogården hade vid tidpunkten en rektangulär utbredning avsevärt mindre än dagens och med tre ingångar i väster. Notera kyrkstallarna placerade i rad utmed vägen i väster. Till höger "Förslag till bårhus å Säby kyrkogård" signerat Johannes Dahl 1921.

Flygfoto från 1950 som visar den nya kyrkogården i söder. Vid denna tidpunkt hade planen med korsgång och rundel i mitten lagts ut. Det var enbart de båda nordliga gravkvarteren som tagits i bruk. Den östra delen av kyrkogården ingick inte i kyrkojorden utan inlemmades först 1964.

Efter en planeringstid på tio år kom en utvidgning till stånd 1933. Denna förlades längs kyrkogårdens södra sida och projekterades av arkitekt Johannes Dahl, Tranås som även stod bakom den samtidigt anlagda nya kyrkogården i Linderås. I stora drag fullföljdes de ursprungliga intentionerna för de västra delarna, men en tänkt terrassering slopades. Planen blev korsformad med en central rundel vid gångarnas möte. Även den nya kyrkogården var uppdelad i familjegravar i den västra delen och allmänna gravar i den östra.

År 1948 hamlades några lönnar och askar i västra trädkransen och 5 nya lindar planteras utmed norra

muren. Från slutet av 1950-talet och framför allt på 1960-talet gjordes flera rationaliseringar på kyrkogården, genom Griftegårdsnämnden i Tranås.

Gruskvarteren på gamla kyrkogården besåddes med gräs och alla befintliga stenramar sänktes till gräsnivå och häckramar togs bort. Därför finns numera inga grusbäddar kvar. Troligen var det vid denna tid som de nuvarande jämt placerade rygghäckarna planterades på både gamla och nya kyrkogården. En stor grusplan nordväst om kyrkan minskades ned till en grusgång och grusgången som skilde kvarter A och B såddes igen. 1964 slopades en klivstätta av trä över muren i nordöstra hörnet. 1964–70 fullföljdes nya kyrkogården då området i öster inlemmades och murarna utökades omkring denna del. 1967 restaurerades de sex trävårdar som bevarats.

Någon gång efter 1988 togs ena raden av lindallén mellan kvarter A och B bort. 1991 gavs efter en lång debatt tillstånd till asfaltering av grusgångarna. Ytan försågs med klistrat grus. 1992 arrangerades en minneslund i nya kyrkogårdens rundel. 2005 rustades delar av kyrkogårdsmuren upp och grindstolparnas kalkstenskrön konserverades.

Händelsehistorik

1100-talet Kyrkan byggs och kyrkogården anläggs.

1691 Kyrkogårdens tre ingångar förses med murade grindstolpar med skulpturalt huggna kalkstenskrön. (JLM)

1831–32 Kyrkogården utvidgas åt öster och väster. Grindstolparna flyttas och förses med smedsgrindar tillverkade av smeden Magnus Jönsson från Solberga. Stenmurarna utvidgas i berörda delar. (Säby kyrkoarkiv VaLa).

1855 Kyrkogården utvidgas åt norr och öster. (JLM)

1870-talet Kyrkstallarna flyttas från kyrkvallen i väster till området norr och öster om skoltomten. (tidningsartikel Tranås Posten 16/9 1942)

1921 Bårhus uppförs efter ritningar av arkitekt Johannes Dahl, Tranås. (ATA, Säby kyrkoarkiv VaLa)

1933 Den nya kyrkogården anläggs efter förslag av arkitekt Johannes Dahl, Tranås. (ATA, Säby kyrkoarkiv VaLa)

1950–60-talen Grusbäddar och gravramar slopas generellt på både gamla och nya kyrkogården.

1964–70 Nya kyrkogården fullföljs med utvidgning och mur kring den östligaste delen.

1991 Samtliga grusgångar beläggs med asfalt med klistrat grus. (JLST)

1992 Minneslund anläggs. (JLST)

2014–15 Askgravplats anläggs på ytan norr om kyrkans torn, formgiven av landskapsgruppen AB, Monica Sandberg. (JLM)

Kulturhistorisk bedömning av kyrkogården som helhet

Säby kyrkogård har liksom kyrkan medeltida ursprung men hämtar, i den äldre delen, mycket av sin nuvarande utformning från utvidgningen 1855 då grundplanen och trädplanteringarna tillkom. Kring den äldre kyrkogården löper kraftiga kallmurar, vilka är omlagda på 1830- och 50-talen, som bidrar till en ålderdomlig karaktär. Ingångarna är konstnärligt utformade med putsade grindstolpar med kalkstenskrön från 1691, vilka är ovanligt tidiga och framstående exempel på kyrkogårdsgrindar. Även smidesgrindarna från 1831–32 har ett högt kulturhistoriskt värde som exempel på provinsiellt smidesarbete i nyklassicism.

Viktigt för karaktären av 1800-talskyrkogård är de äldre träd av lönn och lind som växer i trädkransen och längs gångarna på kyrkogården. Kyrkogården präglas i hög grad av omläggningar på 1960-talet där de nya idealen med stora gräskvarter med gravvårdar i regelbundet placerade gravrader utan grusbäddar och hägnader omsatts. Dess rika bestånd av äldre gravvårdar är av avgörande betydelse och dessa speglar

det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets gravskick. Genom dessa och de många titlarna speglas socknens invånare och dess historia.

De västra delarna kring kyrkan utmärks av resliga, påkostade vårdar över enskilda gravar. Två stora familjegravar speglar tillsammans med kyrkans stora gravkor den prägel socknen har fått av sina stora gods. Flera kyrkoherdegravar visar på socknens status som moderförsamling.

De östra delarna av kyrkogården utgör den s.k. allmänna linjen, gratisgravarna med sina enkla små vårdar. De kan även följas på nya kyrkogården. Bland dessa återfinns några av de få trävårdar som bevarats på plats bland Smålands kyrkogårdar, detta ger dem ett mycket högt värde. Allmänna linjen är det stora flertalets historia som sällan bevarats. Johannes Dahls klassicerande bårhus från 1921 i sydvästra hörnet ansluter till kyrkobyggnadens karaktär.

Längs södra sidan sträcker sig en ny kyrkogård från 1933, ritad av arkitekt Johannes Dahl, Tranås. Södra kyrkogårdsmuren avskiljer de båda anläggningarna i två skilda enheter.

Nya kyrkogården präglas av symmetri med mittgång mot centralt placerad rundel. Varje kvarter har en enhetlig prägel, särskilt de med strama moderna vårdar. Nya kyrkogården visar på de ändrade idealen under folkhemmet.

Den största förändringen under efterkrigstiden har varit igenläggandet av alla grusbäddar och asfalterandet av gångarna. Från vår samtid stammar en minneslund på nya kyrkogården, vilken speglar det sena 1900-talets förändrade gravseder. Direkt norr om kyrkan finns en askgravlund anlagd 2014.

Beskrivning av kyrkogården idag

Kyrkogårdens närmaste omgivning

Kyrkbyn ligger samlad intill Säbysjön västra strand. Landskapet präglas av en bred uppodlad bördig slätt med flera stora gods och säterier såsom Gripenberg, Tranås, Åbonäs och Traneryd.

Kyrkogården ligger vid byvägens östra sida och i väster löper riksvägen Eksjö-Tranås. I byns norra del ligger prästgården med mangårdsbyggnad från 1806 och ett arrendatorsboställe från 1928.

Byvägen som ligger i linje med prästgården har en bevarad allé. Framför kyrkogårdens huvudentré ligger gamla kyrkovallen som idag upptas av asfalterad parkering utmed en hög syrenhäck väster om vägen.

Kyrkbyns norra del upptas av en stor grusad plan vid vilken två generationer skolbyggnader ligger. Den äldsta, som även var sockenstuga, är timrad i två våningar 1828.

Den yngre uppförd i två våningar 1926 men ansluter i utförandet till den äldre. Den ena är i dag församlingshem, medan den andra är privatbostad. Vid grusplanen ligger även kyrkogårdens norra ingång. Framför denna stod låga bänkar in på 1900-talet där menigheten kunde samlas inför gudstjänst. Nordost om kyrkogården står två generationer kyrkstallar längs med vattnet. De äldsta i norr är från 1800-talets mitt. Den yngre är en panelklädd rödfärgad byggnad från 1930-talet som sedan 1981 inrymmer lokaler för personal och redskapsförråd.

Allmän karaktär

Den gamla kyrkogården har en i det närmaste rektangulär utbredning med kyrkan belägen i väster och den huvudsakliga utbredningen i öster. Terrängen sluttar svagt ned mot sjön i öster. Kyrkogårdens äldre del har en huvudgång i linje med kyrkan vilken delar kyrkogården i en nordlig och en sydlig del.

I den nordliga delen breder sig de två långsmala öst-västliga kvarteren A och B ut sig. Den södra delen upptas av kvarteret D. Invid korgaveln ligger ett till ytan litet triangelformat kvarter, benämnd C.

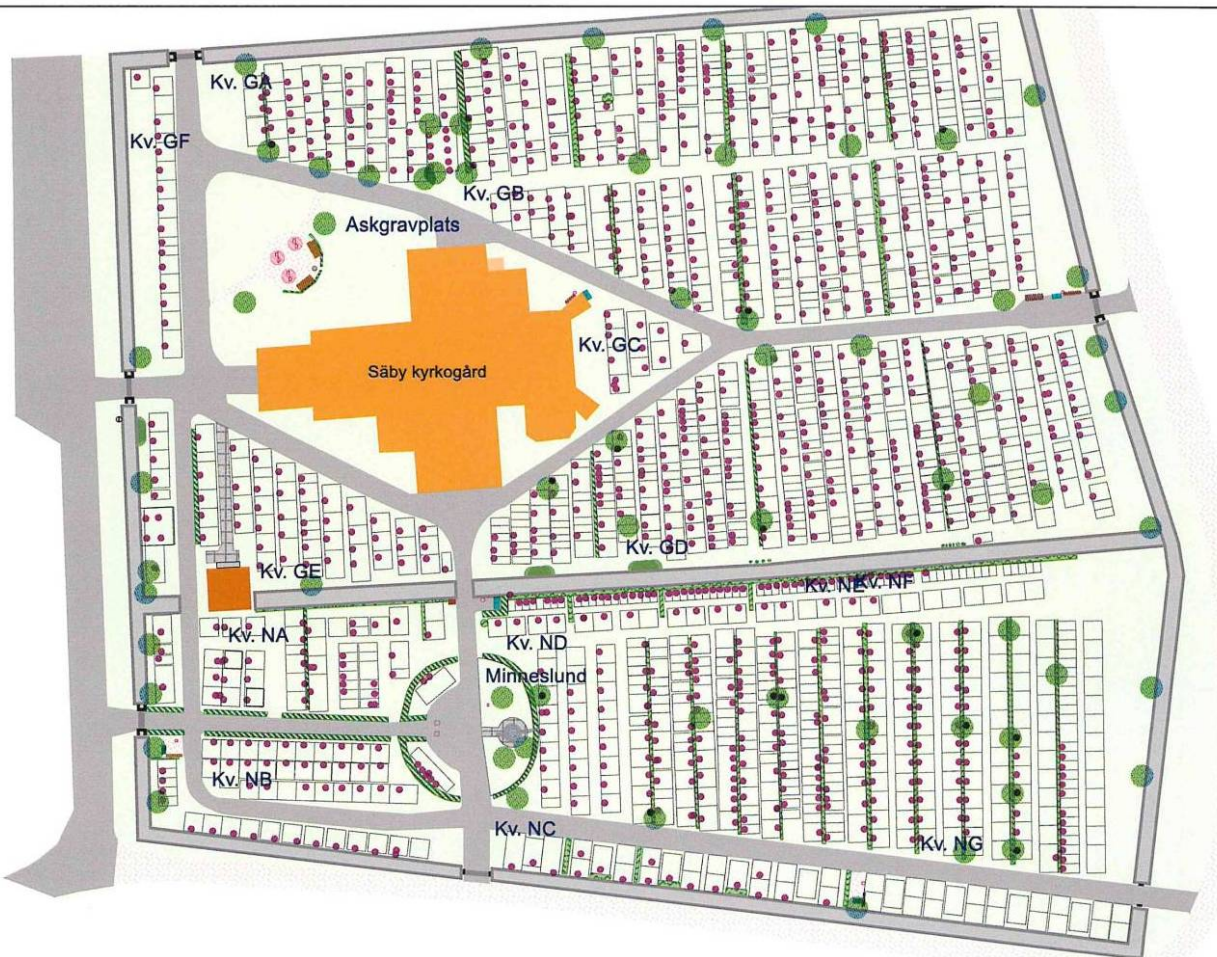
Sydväst om kyrkan ligger kvarter E och bårhuset från 1920-talet infällt i södra muren. Längs västmurens norra hälft sträcker sig kvarter F.

Gamla kyrkogården har kvar karaktären av 1800-talskyrkogård i sin planstruktur, omgärdande kallmurar och ålderdomliga trädkransar och alléträd, men har vad gäller gravkvarteren en annan mer folkhemstida prägel med stora gräskvarter med raka öst-västliga gravlinjer och häckar som delar in de stora kvarteren i sektioner.

Gravarna är nästan uteslutande vända mot öster med undantag av ett fåtal rader som sekundärt vänts mot väster. Beståndet av gravar uppvisar en stor andel bevarade vårdar från 1800-talets senare del i synnerhet inom områdena med köpegravar.

Indelningen mellan enskilda och allmänna gravkvarter och den sociala skiktningen som normalt varit gängse för 1800-taletskyrkogården är fortfarande tydlig men följer här en något annorlunda struktur där de statusbetonade familjegravarna samlats närmast kyrkan i norr och öster medan de yttre områdena närmast murarna i öster samt hela det sydöstra kvarteret D avsatts för allmänna gravar.

Nya kyrkogården ligger i direkt anslutning söder om den gamla, avskild av gamla ringmuren. Den korsformade planstrukturen med rundel i korsmitten från 1933 finns kvar i den västra delen. På var sida om mittgången ligger kvarteren A och B. Centralplatsen med rundeln har 1992 omgestaltats till minneslund. Den östra delen upptas däremot efter omläggningen i slutet av 1960-talet av ett stort kvarter D med östvästliga gravrader utmed rygghäckar. Utmed södra muren finns ett kvarter C avsatt för familjegravar. Som pendang till detta finns utmed gamla muren i norr ett kvarter D och E för urngravar. Området längst i öster benämns kvarter G och F och står fortfarande delvis outnyttjat.

Karta över kyrkogården med kvartersbeteckningar.

Omgärdning

Nuläge: Gamla kyrkogården omgärdas av likartade kallmurar, kraftiga uppemot 2 meter breda skalmurar av lokal natursten, ljusröd granit med inslag av kalksten. De innehåller stora block i de nedre delarna och kärnan är fylld med kullersten och krönen överväxta med mossor, sedum och ängsflora. Murarna kan gå tillbaka till början av 1800-talet i delar av den södra sträckningen och i övrigt vara lagda vid utvidgningen 1855. Vissa avsnitt av muren visar tecken på att vara omlagda, bland annat den västra muren vilken enbart består av kilad sten och vid genombrotten i den södra muren mot nya kyrkogården där sprängsten förekommer. I det nordvästra hörnet finns en sten med inskriptionen "Organist Nylander 1864" invid densammes grav. Ringmuren kring nya kyrkogården, varierar vad gäller stenmaterial. I den västra delen är den uteslutande lagd med sprängsten av röd granit medan den södra och östra sträckning är utförd med obearbetad natursten, troligen hämtad från en äldre mur som fanns på platsen före det kyrkogårdsdelen anlades 1933.

Kulturhistorisk bedömning: Muren kring den gamla kyrkogården är till stora delar av hög ålder och viktig för karaktären av 1800-talskyrkogård på landsbygden. Muren innehåller i det nordvästra hörnet en inskription från 1864 i anslutning till organistens Nylanders grav som därmed utgör en äldre minnessten över en för församlingen betydelsefull person.

Målsättning och riktlinjer: Återställ till det goda skicket och utveckla skötselmetodik. Vid reparationer och partiella omläggningar ska befintligt stenmaterial återanvändas och kompletteras med lokal fältsten. Murens varierande uppbyggnad och utseende i de olika delarna bör bibehållas vid omläggningar och krönvegetationen återläggas.

Vid omläggningar i de äldsta delarna bör murens läggningssätt uppmärksammas och gärna dokumenteras. Skulle äldre förindustriella vårdar påträffas bör dessa tas ur muren och istället placeras vid nuvarande museala uppställningen.

Ett parti av den norra muren med begynnande kalvningar. Ovan minnessten i den norra muren över organisten Johan Nylander död 1864.

Ingångar

Nuläge: Gamla kyrkogården har tre ingångar, en mitt för kyrkan huvudentré i väster, en i nordväst och en i öster i linje med den öst-västliga huvudgången och kyrkan. Alla ingångar har murade grindstolpar som enligt uppgift är från 1691. Stolparna har socklar med skrädhuggna kalkstenshällar och rikt skulpturalt huggna krön av gråbrun kalksten, troligen Borghamnskalksten. Stolparnas liv är däremot putsade och försedda med spritputsade mittfält. Samtliga ingångar har rikt utformade smidesgrindar med dekor av blåklockor, blad och spjut samt försedda med årtalen 1831, 1832 och initialerna M J S och D A W. Dessa avser grindarnas tillverkningsår, upphovsman d v s smeden Magnus Jönsson från Norra Solberga samt beställare, kyrkoherden Anders Wikblad. På gångytan mellan stolparna ligger slåthuggna kalkstenshällar som trappstenar. Efter en tillgänglighetsanpassning på 2000-talet ligger dessa numera i nivå med gångarna.

Nya kyrkogården har vid huvudingången i väster en grind formgiven av arkitekt Johannes Dahl, med slåtputsade grindstolpar murade i tegel med plåtklädda smideskorsförsedda krön samt smidesgrindar i funktionalistisk stil med kubistiskt gallerverk med infällda hjulkors, stjärnor och fyruddar samt inskriptionen "ANNO 1933".

Vid tvärgången vilken leder i linje från kyrkans södra korsarm finns i södra muren en bred ingång som ger möjlighet till inkörsel vid leverans av kistor. I denna sitter enklare smidesgrindar med spjalverk och med dekor i mitten i formen av gravkors på kulle mellan stolpar i finhuggen röd granit av ringa mått. Grindarna är från slutet av 1960-talet och ritade av Gösta Lundin.

Kulturhistorisk bedömning: Grindarna till gamla kyrkogården som tillkom redan 1691 under stormaktstiden är ovanligt tidiga exempel på grindar i provinsiell barock, detta även ur ett riksperspektiv. Med sina skulpturalt huggna kalkstenskrön betingar de ett högt arkitekturhistoriskt värde och krönen och socklarna från 1690-talet har höga autenticitetsvärden (ett av korsen i grinden åt öster är

dock sekundärt utbytt 2006).

Stolparnas nuvarande putsade liv, med spritade fält, är däremot från 1830-talet. Smidesgrindarna från 1830-talet utgör prov på lokal smideskonst i provinsiell nyklassicism. Trappstenarna vid grindarnas gångtytor i slåthuggen kalksten kan sannolikt vara samtida med grindstolparna. Även grinden till den nya kyrkogården håller en hög konstnärlig kvalitet.

Målsättning och riktlinjer: Grindarna ska bevaras och hållas i gott skick. Väl fungerande entréer bör eftersträvas, både generellt och för funktionshindrade. Vid lagningar och rengöringsarbeten på grindstolparnas kalkstensdelar ska stenkonservator anlitas eller motsvarande kompetens. Vid lagningar av smidesgrindarna bör smed kunnig i traditionellt konstsmide anlitas. Vid underhåll bör traditionella metoder och material användas, anpassade för ett långsiktigt bevarande. De putsade liven på stolparna bör avfärgas i samma kulör som kyrkans fasader.

Åtgärdsbehov:

Grindstolparnas kalkstenskrön och socklar konserverades 2005–2006 (Se JLM Byggnadsvårdsrapport 2010:69). I nuläget är de åter i behov av rengöring från algpåväxt. Skador (sprickor) finns i pusten på grindstolparna åt väster. Vid grindarna på öster behöver socklarna friläggas och rengöras från sentida asfaltsbeläggning. Järnplåten under krönen är generellt i behov av ommålning och smidegrindarna behöver rengöras.

Gångsystem

Nuläge: Kyrkogården har ett system av breda gångar som kan vara utlagt redan på 1850-talet. Vissa ändringar gjordes på 1960-talet då den norra öst-västliga gången lades igen samtidigt som alla mindre interna gångar inom kvarteren slopades. Systemet består av en tvärgång framför kyrkan i väster, gångar utmed kyrkans båda sidor som bildar rombisk plan samt en mittgång i linje med den östra ingången till kyrkogården i den östra delen.

På den nya kyrkogården finns en typisk neoklassicismisk grundplan, med kransgång och en korsgång i den västra delen medan den östra senare omgestaltade nästan helt saknar gångar, undantaget gången som leder utmed södra muren. Samtliga gångar är sedan 1991 belagda med asfalt med klistrat fint toppgrus. Framför bårhuset finns en samtida gång (1921) med beläggning av råkilad granit.

Kulturhistorisk bedömning: Systemet med huvudgångar på gamla kyrkogården kan gå tillbaka till

1850-talet och är viktigt för karaktären av 1800-talskyrkogård. Nuvarande beläggning av asfalt och klisrat grus har ett avvikande sentida utseende som stämmer föga med karaktären. Korsgången på nya kyrkogården är även om den på 1960-talet förlorat sin östra utlöpare viktig som del av den 20-talsklassicistiska planstrukturen.

Gångarna är belagda med asfalt vars klistrade grus numera bitvis lossnat. På vissa ytor saknas asfalt helt.

Målsättning och riktlinjer: Att bibehålla det äldre system med huvudgångar är viktigt för planstrukturen. Att ta bort den nuvarande asfaltsbeläggningen och istället återgå till grusgångar (med hårdgjort packat grus) skulle påtagligt förbättra karaktären på kyrkogården. Problem finns i nuläget med att toppgruset inte längre sitter fast i ytan utan ansamlas i högar på vissa ställen medan andra asfaltsytor helt saknar grus.

Trädvegetation

Nuläge: Innanför gamla kyrkogårdens murar växer en trädkrans som domineras av lönn och lind. Många av lönnarna är av hög ålder och delvis av imponerande mått. De äldre träden bär spår av att tidigare varit hamlade. Vidare finns inslag av björk och vissa yngre lindträd, bland annat planterades några lindar längs norra muren på 1940-talet.

Trädkransen är bruten längs västra muren vilken till stor del ingick i en allé planterad under 1900-talets första hälft. En åldrig lönn som stod strax om bårhuset föll 2022 i samband med en storm. Utmed huvudgångarna på gamla kyrkogården finns lindallén som planterades i slutet av 1910-talet ännu bevarad i sin helhet. Längs den nordliga numera igenlagda gången består allén numera av en enkel rad lindar. Längst i väster avslutas alléraden med en äldre lönn vilken kan vara en rest ifrån en äldre generation av alléträd från 1800-talet. Inom det allmänna kvarteret sydväst om kyrkan (kvarter D) växer några fritt placerade björkar.

Längs nya kyrkogårdens västra mur växer en rad av lindar, planterad vid anläggandet 1933. Vid minneslunden i rundeln och fonden av mittgången finns ett samlat bestånd av björkar. Inom den östra på 1960-talet omlagda delen finns några spridda sentida rönnar.

Kulturhistorisk bedömning: Det rika beståndet av äldre lövträd på gamla kyrkogården är typiska element för 1800-talets nyklassicistiska kyrkogårdar och bidrar i hög grad till den ålderdomliga upplevelsen av kyrkogården. Här avses både de kvarvarande ålderdomliga lindarna och lönnarna i trädkransen (6 stycken) och alléträden i lind (inklusive lönnen i väster) längs med gångarna.

De äldre träden i trädkransen kan i vissa fall vara planterade på 1850-talet och är därmed att betrakta som skyddsvärda träd på grund av sin höga ålder. Även raden av lindar intill huvudingången på den nya kyrkogården är värdefulla som en del av kyrkogårdsdelens ursprungliga planteringar. Björklunden inom rundeln på nya kyrkogården är istället ett uttryck för 1900-talets naturromantiska kyrkogårdsideal och bidrar till stämningen på viloplatsen tillika minneslunden.

Lindallén längs gångarna på gamla kyrkogården är viktigt för 1800-talskaratären och ger en förtäta upplevelse.

Målsättning och riktlinjer: En sammanhängande trädkrans av lönn och lind bör upprätthållas. De kvarvarande äldre träden i trädkransen, fyra lindar och två lönnar bör långsiktigt skyddas och vårdas med omsorg. Detta gäller även lindalléerna (inklusive en lönn) på gamla kyrkogården och den västra raden av lindar på nya kyrkogårdsdelen.

Målsättningen är ett friskt trädbestånd som underhållsbeskärs. Döda träd eller kraftigt skadade/decimerade träd byts ut vid behov om det är möjligt att etablera ett nytt träd med hänsyn till skuggning från övriga träd, murar etc. Gödsling och trädvård enligt skötselplan. Strategier för att behålla ett trädskikt för flera generationers kommuninvånare, strategier utifrån klimatförändringar och biodiversitet och med hänsyn till kulturmiljön, utformas enligt successionsplan.

Övrig vegetation

För övrig växlighet inom både gamla och nya kyrkogården, se under respektive gravkvarter.

I enstaka fall förekommer perenna växter i rabatterna till de enskilda gravarna, såsom t ex vintergröna *vindelväxter*, *funkia* och *japansk kärleksört*, vilka kan ha hört till gravarnas ursprungliga arrangemang.

Målsättning och riktlinjer: Äldre perenner vid de enskilda gravarna bör uppmärksammas och om möjligt bibehållas (i händelse av att graven överläts till förvaltaren).

Byggnader

Kyrkan

Nuläge:

Säby kyrka består av ett långhus med fullbrett rakslutet kor i öster, korsarmar och i väster ett torn.

Långhusets äldsta del är från tidig medeltid medan det i övrigt tillbyggdes och fick nuvarande kor under 1400-talet. Därvidlag slogs valv, vilka målades av mästern Amund eller en lärjunge.

Norr om koret finns en samtida sakristia. Korsarmarna tillkom under 1600- och 1700-talen. I söder restes två gravkor i anslutning till kyrkan, det Wittingska 1746 och det Wrangelska 1748.

Tornet med sin originella barockhuv stod klart 1756. Balustraden med hörnpyramiderna och urtavlor

är kyrkans främsta kännetecken.

Torntaket och de branta sadeltaken ger exteriören en barockprägel. Alla takfall är täckta med kluvet spån. Murarna är vitputsade och har sena 1800-talsfönster med nygotiska gjutjärnsbågar.

Kyrkobyggnaden ägs och förvaltas av svenska kyrkan.

Bårhuset

Nuläge: Byggnaden är i mycket gott skick då den är nyrenoverad efter en stormskada 2022. Bårhuset är uppfört 1921 efter ritningar av arkitekt Johannes Dahl, Tranås och har en gestaltning i tidstypisk 1920-talsklassicism. Byggnaden har en kvadratisk plan med slätputsade vita fasader och ett tälttak täckt med tjärat stavspån.

Fasaderna är avfärgad i samma ljusgula kulör som kyrkan samt med en ljusgrå sockel.

Åt norr finns en port med rusticerad putsomfattning och pardörr med rombisk panel i original. På ömse sidor om porten sitter sentida smideslyktor. Bårhuset har tidstypiska rundfönster i öster och lunettfönster i väster målade i mörkgrått. Fasaderna har dekorativa ankarjärn i svart smide.

Spåntaket kröns av ett smideskors och är försett med hängrännor och stuprör av kopparplåt. Utrymmena som bildats där vid ringmurarnas genombrott på ömse sidor om byggnaden har sekundärt 1970 försetts med dekorativt formade smidesgaller ritade av arkitekt Eric Persson, Tranås. År 1981 lades spåntaket på bårhuset om och fasaderna avfärgades samtidigt med KC-färg (Serponit).

Vid tidpunkten för inventeringen var bårhuset under renovering efter att ha skadats av ett nedfallet träd.

Kulturhistorisk bedömning: Bårhuset från 1921 är formgivet i 1920-talsklassicism och utgör en god representant för det tidiga 1900-talets fristående gravkapell och bårhus. Det är föga förändrat sedan tillkomsttiden varken vad gäller exteriör och interiörens inredning.

Målsättning och riktlinjer: Vid vård- och underhåll bör byggnadens gestaltningsmässiga utformning värnas. Byggnadens originalskick ska beaktas och dess ursprungliga inredning bevaras. Möjligen kan de sekundärt tillkomna belysningsarmaturerna vid porten ersättas med några i mera stilmässigt anpassad utformning. Fasadkulören bör även framgent efterlikna kyrkans. För byggnadens tillkomsttid typiska material och metoder bör eftersträvas.

Gravvårdstyper övergripande

Nuläge: Gamla kyrkogården uppvisar en stor bredd av gravvårdar från 1800- och 1900-talen. I de västra delarna dominerar det förra sekelskiftets resliga, polerade vårdar, medan den i öster är uppblandat med allmänna linjens små standardiserade vårdar och efterkrigstidens likartade, låga vårdar.

Det vanligaste materialet är granit, röd, grå och svart, men det finns även ett inslag av kalkstensvårdar. Andelen av äldre gravvårdar från 1870- och 1880-talen, är ovanligt hög bland högreståndskvarteren norr och öster om kyrkan. Bland dessa återfinns flera naturromantiska vårdar i huggen sandsten med detaljer av vit marmor. Några ännu äldre vårdar finns, bland annat den uppresta nyklassicistiska kalkstenshällen över kyrkoherde Frykstedt från 1861 söder om kyrkan och norr om kyrkan de båda gjutjärnskorsen från 1856 över kyrkoherden S G Mellin och godsägaren J A Åberg.

Flera gravar med storlagen och monumental utformning finns över flera av godsägarna i trakten något som återspeglar den rika förekomsten av gods inom socknen. Inom områdena med allmänna linjevårdar finns alltså två brädvårdar från 1878 respektive 1895, vilka numera är de enda kvarstående exemplen på denna gravvårdstyp som varit vanlig på traktens kyrkogårdar (sedan 2006 har tre motsvarande brädvårdar försvunnit).

På nya kyrkogården är efterkrigstidens uniforma vårdar nästan allena rådande. Säby kyrkogård speglar genom denna sammansättning 150 år av socknens sociala kultur- och personhistoria. En viktig del av gravkvarterens uttryck försvann dock i och med igenläggandet av samtliga grusbäddar på 1960-talet.

Kulturhistorisk bedömning: Gamla kyrkogården präglas av det sena 1800-talet och tidiga 1900-talet. Dess rika bestånd av äldre gravvårdar är av avgörande betydelse. Genom dessa och de många titlarna speglas socknens invånare och dess historia. De västra delarna kring kyrkan utmärks av resliga, påkostade vårdar över enskilda gravar. Två stora familjegravar speglar tillsammans med kyrkans stora gravkor den prägel socknen har fått av sina stora gods. Flera kyrkoherdegravar visar på socknens status som moderförsamling.

De östra delarna av kyrkogården utgör den s.k. allmänna linjen, gratisgravarna med sina enkla små vårdar. De kan även följas på nya kyrkogården. Bland dessa återfinns några av de få trävårdar som bevarats på plats bland Smålands kyrkogårdar, detta ger dem ett mycket högt värde. Allmänna linjen är en av det stora flertalets historia som sällan bevarats.

Målsättning och riktlinjer: Ibland uppstår frågan om ansvar och skydd för en enskild gravvård. Så länge gravrätten inte gått ut ägs graven och dess inrättningar av gravrättsinnehavaren. När gravrätten gått ut övertas ansvaret av upplåtaren, i det aktuella fallet Griftegårdsenheten.

Gravanläggningar och gravvårdar som har ett kulturhistoriskt värde skyddas generellt av kulturmiljölagen. Att ändra eller ta bort gravvårdar som har ett kulturhistoriskt värde kräver därför tillstånd från länsstyrelsen. Detta gäller även gravprydnader (inklusive växter), gravramar, häckar och grusning. Att ersätta en enstaka gravvård utan kulturhistoriskt värde med en ny gravvård kräver i regel inget tillstånd från länsstyrelsen. Om däremot flera vårdar tas bort inom ett område, kan det krävas tillstånd eftersom det kan betraktas som en väsentlig ändring.

Gravvårdar från förindustriell tid (före 1870-talet) som tagits ur bruk och tidigare flyttats till en annan plats på kyrkogården eller förvaras i kyrkobyggnaden ska föras upp på kyrkans inventarieförteckning (inte huvudmannens ansvar). Vårdinsatser på dessa gravvårdar kräver tillstånd enligt KML och ska i regel utföras av konservator.

Kriterier vid urval av kulturhistoriskt värdefulla gravar

Vid den kulturhistoriska bedömningen av gravanläggningarna på en begravningsplats utgår man från ett antal kriterier. Målet är att urvalet av de utvärderade gravarna skall spegla gravkulturen i vid bemärkelse inom en begravningsplats, men i förlängningen också inom ett vidare område.

Utformningen av en gravanläggning har stor betydelse vid bedömningen av det kulturhistoriska värdet. Vårdar som är påkostade, hantverksmässigt utförda, estetiskt framstående, särskilt anspråkslösa eller anknyter till en lokal tradition är ofta särskilt intressanta.

Gjutna gravkors i bruksbygder är exempel på en sådan lokal tradition. Urvalet bör också spegla de breda folklagens gravskick. Om det finns sammanhållna gravkvarter med gravar som ingår i allmänna linjen eller påkostade köpegravar kan dessa olika typer av områden vara viktiga att bevara.

Gravanläggningar som har inskrifter som anger titel och hemvist för de begravda berättar mer om gravplatsen än om dessa uppgifter saknas. Med ledning av texten kan man även få veta mer om den demografiska sammansättningen och vilka näringar som präglat trakten. Ibland finns också citat eller referenser med anknytning till Bibeln, psalmboken eller en sångbok inom väckelserörelsen. Ju fler uppgifter som står angivna desto större samhällshistoriskt värde har ofta gravvården.

Ibland är gravvårdar resta över betydelsefulla personer eller personer som haft en tydlig anknytning till församlingsarbetet, exempelvis präster, klockare, kyrkvårdar och skollärare. Detta kan förstärka det kulturhistoriska värdet på en gravvård.

Industriellt framställda gravstenar bär ibland någon form av märkning från tillverkaren. Att veta varifrån stenen kommer och vem som tillverkat den höjer gärna det kulturhistoriska värdet.

Efterkrigstidens gravskick kan upplevas enahanda och likformigt. Det finns dessutom en väldigt stor mängd gravvårdar av likande typer på länets kyrkogårdar. Det är inte rimligt att bevara dessa i lika hög grad som äldre gravvårdar, men det är ändå angeläget att ett urval av dessa bevaras, i synnerhet då de ingår i kyrkogårdar med en sammanhållen gestaltning av hög kvalitet.

Förutom själva gravstenen så består många gravplatser även av gravramar, häckar, staket, växtlighet osv. Välhållna grusgravar där grusbäddar och hägnad inte tagits bort börjar bli allt mera ovanliga och det finns ofta särskild anledning att bevara dessa.

Sammanfattningsvis och generellt gäller att ålderdomliga gravvårdar från tiden före industrialismen (före 1870-talet) bör bevaras för framtiden, eftersom dessa utgör exempel på lokal gravvårdskonst. Detta gäller även äldre gravar från det tidiga industriella skedet under slutet av 1800-talet. I synnerhet gravstaket och gravvårdar i gjutjärn och smidesjärn liksom äldre vårdar av trä är viktiga att uppmärksamma. Många andra gravstenar har också ett kulturhistoriskt värde som kan kopplas till gravvårdens utförande - material, konstnärliga utförande eller till ett person-/lokalhistoriskt värde. Detta är värden som enheten på olika sätt kommer att kommunicera till våra besökare genom informationsskyltar, kyrkogårdsvandringar, information på hemsidan etc.

Beskrivning av enskilda gravkvarter

Kvarter A-C - köpegravkvarteren norr och öster om kyrkan

Allmän karaktär

Dessa kvarter upptar gamla kyrkogårdens nordöstra del och har historiskt sätt upptagits nästan uteslutande av familjegravar, upplåtna mot ersättning. De båda kvarteren A och B som sträcker sig utmed norra kyrkogårdsmuren och den östra mittgången utgör sedan 1960-talet ett stort sammanhängande gräskvarter. Endast en rad gamla alléträd markerar numera läget för den igenlagda grusgång som tidigare avdelade kvarteren. Även den lilla ytan direkt öster om kyrkans kor, vilken bildar kvarter C, ingår i detta karaktärsområde med företrädesvis äldre påkostade köpegravar för socknens mer bemedlade personer.

I de yttre delarna som ligger längst ifrån kyrkan som vetter mot murarna återfinns familjevårdar med enklare utformning. I den östra delen närmast sjön återfinns däremot en stor mängd gravar som varit avsatta för allmänna linjen. Inom denna del är karaktären mera blandad med inslag av efterkrigstida familjegravvårdar. Gravarna ligger generellt i raka nord-sydliga gravlinjer och vänder sig generellt åt öster. Enstaka gravrader har sekundärt vänts mot väster.

Vegetation och markanläggningar

Nuläge: Kvarteren upptas av sammanhängande gräsytor efter att det tidiga 1900-talets grusbäddar och häckramar konsekvent lagts igen och slopats på 1960-talet. Till grönstrukturen från samma tid (1960-talet) hör regelbundet placerade häckar som följer vissa av gravraderna och som avdelar kvarteren inombords i sektioner. Häckarna utgörs av spirea, oxbär och buskrosor och varierar något i höjd. Kvarter C saknar numera helt planteringar.

Enstaka högreståndsggravar har egna arrangemang vid grav i form av sorgeträd och buskar, såsom rhododendron.

Kulturhistorisk bedömning: Karaktären med linjärt ordnade gravar inom gräskvarter med rumsindelade häckar utmed vissa rader är typisk för folkhemstidens kyrkogårdsideal. Den äldre 1800-talskaraktären upprätthålls istället av de ålderdomliga alléträden i lind (se vidare under rubriken

Trädvegetation sidorna 14–15). Den sentida skötselplatsen inom kvarter C är gestaltningsmässigt mindre lämpligt placerad inom det förnämaste området med högreståndsgravvårdar och mot kyrkans fasad. Arrangemang med planterade träd och buskar vid vissa av de enskilda gravarna är viktiga för gravarnas högreståndscharaktär.

Målsättning och riktlinjer: Befintliga träd och buskar vid enskilda gravar bör bibehållas om skicket är gott. Sektionshäckarna upprätthålls med livskraftiga växter som årligen gödslas. Häckarna beskärs och förnygras till rätt form och höjd. Plana välklippta gräsytor. Vad gäller alléträden se vidare under rubriken *Trädvegetation*.

Gravvårdstyper

Nuläge: Kvarteren norr och öster om kyrkan bär en enhetlig prägel av köpegravkvarter från 1800-talets slut och 1900-talets första hälft. Gravarna är mestadels från perioden 1870–1940, men med en mycket rik förekomst från gravvårdssindustriens tidiga skede på 1870 och 80-talen och då antingen av mjukare bergarter såsom kalk- och sandsten eller av gjutjärn. Det som dominerar intrycket bland dessa köpegravkvarter är sekelskiftet 1900 statusbetonande uppresta gravvårdstyper, såsom obeliskformer eller stenblocksformer utförda av svart, ljusgrå eller röd granit.

Inom den västra delen av kvarter A återfinns flera äldre gravar med påkostad individualistisk utformning. Den äldsta vården är ett stort gjutjärnskors i A, rest 1856 över prostens Samuel Gustaf Mellin och dennes tre makor. I anslutning till detta märks de Åbergiska gravarna.

Äldst av vårdarna inom denna grav är ett nygotiskt gjutjärnskors från 1856 över Johan Adolf Åberg, ägare av Tranås och Åbonäs säterier. Båda dessa gjutjärnskors tillhör alltså de första gravsatta på gamla kyrkogården efter utvidningen 1855. Inom den Åbergiska graven finns även en marmorhäll från 1893 över sonen och arvtagaren till Åbonäs, kapten Adolph Malcolm Åberg samt dennes hustru Elisa Leontine Caroline Key. Vid sidorna av denna ligger fyra små marmorplattor. En av dem är över sonen, kommerserådet fil. dr Karl Key-Åberg (död 1927). En annan är lagd över trotjänarinnan Alma Carlander (död 1970).

En medeltidsinspirerad häll med vapensköld är rest 1964 över Hans Key-Åberg, fältläkare och skald. Det följande partiet av kvarter A domineras av en kraftigt dimensionerad vård i ljus granit som sträcker sig uppåt. Den är rest 1899 över organisten och folkskolläraren J A Johansson, vilken själv huggit densamma. Inom kvarteret urskiljer sig vidare två nygotiska gjutjärnskors från 1878 respektive 1891 samt en liten vård av sandsten med murgrönerelief och marmorplatta från 1879 (GA101), en storskalig kalkstenshäll från 1879 (GA094) och en liten liggande kalkstensvård från 1880 (GA072). Särskilt intressant är de två bevarade trävårdarna, den ena rest 1895 och den andra rest 1898. Närmare ett 30-tal småvårdar kan kopplas till allmänna linjen i den östra hälften, dessa daterar sig från 1929–1935 och är något spridda.

Kvarter A uppvisar i sin helhet en rikedom av titlar som speglar socknens mångfacetterade historia och sociala sammansättning, detta vid sidan av de vanligt förekommande hemmansägarna och lantbrukarna. Tre stycken kyrkovårdar, en f.d. kyrkovaktmästare och en ringkarl minner om förtroendeposter knutna till kyrkan. Fem nämndemän, en landstingsman och en häradsdomare representerar viktiga profana positioner. Tre banvakter bär vittnesbörd om järnvägens betydelse. Om indelningsverket vittnar f.d. grenadjären, sergeanten, fanjunkaren och sjukvårdssoldaten. Tre fabriker speglar industriens framväxt. Vidare finns spårvagnsföraren och svenskamerikanen, kandidaten, folkskoleinspektorn, gårdssmeden, mjölnaren, skogvaktaren, ingenjören, rättsaren, arrendatorn, bryggmästaren, nattvakten och trotjänarinnan.

Kvarter B domineras, i dess östra hälft, till stor del av låga rektangulära vårdar från 1930-talet och framåt, uppblandat med små vårdar från 1904–10 som kan knytas till allmänna linjen. Bland dessa märks några i kalksten och en liten granitstubbe över två barn från 1910.

Från tidigt 1900-tal finns två vårdar av sandsten med hugget murgrönemönster i relief, kors och marmorplatta. Bland de få titlarna märks en arrendator som vittnar om socknens godsprägel. Kvarter B:s västra ände har en helt annan karaktär och avskiljs med en häck. Där är det enkom resliga, äldre granitvårdar över mer eller mindre framträdande personer i socknen. Formerna är rikt varierade: obeliskformer, spetsbågar och bautastentar m.m.

Vårdarna har följande titlar: två nämndemän, fyra kyrkovårdar, en lärarinna, en småskollärare, en

kronolänsman, en rusthållare, en kamrer, en stationsmästare, en banvakt och en svenskamerikanska. Längst i väster reser sig ett hjulkors i ljus granit över kyrkoherde Th. Hallinder från 1924. Framför detta är en vård från 1860 över en komminister i form av en stubbe med uppslagen bibel i marmor och lagerkransar.

Det lilla kvarter C utgör det mest statusfyllda och har enkom påkostade vårdar. Här märks obeliskan över kyrkoherde P N Kallander från 1905, korset över komminister J L Gabrielsson från 1892 liksom den nyklassicistiskt inspirerade resta hällen över inspektor Andersson från 1925. Övriga är bautastenar och vinkelbrutna vårdar över främst nämndemän.

Den Åbergska graven med gjutjärnskorset över godsägare J A Åberg med maka från 1856 och marmorhällen över sonen Adolph Malcolm Åberg med maka. Till höger hjulkorset över kyrkoherde Th Hallinder och marmorbibeln över komminister Sven Branau från 1880.

Kulturhistorisk bedömning

Kvarter A, B och C, d.v.s. hela norra hälften av gamla kyrkogården, besitter ett högt kulturhistoriskt värde. Detta genom sin rikedom på olika gravvårdar från de gångna 150 åren. Dessa speglar med sin mångfald av titlar såväl socknens historia som sociala sammansättning. Tydliga är de västra, ”kyrknära”, delarnas högre status kontra de östra delarnas rester av allmänna linjegravar uppblandat med sentida gravläggningar. Det är av vikt att bibehålla karaktären med högresta vårdar i väster, nytillskott skall där ansluta till formspråket hos befintliga vårdar.

Som regel bör vårdarna fram till omkring 1930 bevaras på plats, likaså vårdar med titlar.

En viss återanvändning av vårdar har skett och kan även i fortsättningen godtas i de fall som det personhistoriska värdet är ringa. I de östra delarna skall man söka vinnlägga sig om ett bevarande av de allmänna linjegravar som ännu återstår, vilka ger ett historiskt djup till området och även speglar socknens mindre besuttna. Särskilt viktigt är bibehållandet av de numera fåtaliga trävårdar (två stycken) som en gång präglade bygdens kyrkogårdar.

Kulturhistoriska gravar klass 1

Inom kategorin klass 1 avses gravar med mycket högt kulturhistoriskt värde. Dessa bör bevaras på ursprunglig gravplats och i sin helhet lämnas utan förändringar.

Inom de berörda kvarteren är det främst en stor mängd högreståndsvårdar från tidig industriell tid (1856–1900) samt högresta sekelskiftesvårdar med påkostad utformning, som bör bevaras oförändrade eftersom de är viktiga för karaktären.

Vårdar med särskild kvalitet i utformningen liksom förekomsten av titlar förstärker motivet för att graven ska bevaras på plats eftersom dessa avspeglar den höga statusen inom kvarteret, men även för att de bär på vittnesbörd om traktens historia. Inom kvarteret återfinns även många vårdar över personer som haft en särskild ställning inom lokalsamhället. Det äldre skiktet av allmänna linjegravvårdar från perioden 1904–1910 i den östra delen av kvarter B bör även bevaras på plats för att dessa visar på den sociala indelningen av kvarteret, mellan allmänna och köpegravar, vid inledningen av sekelskiftet.

Kulturhistoriska gravar klass 2: Inom kategorin klass 2 avses gravar med högt kulturhistoriskt värde. Det kulturhistoriska intresset ligger framför allt i gravanordningens betydelse för karaktären inom kvarteret eller området som den ingår i. Den kan även spegla en tidsepok eller stilriktning inom gravvårdskonsten.

Kvarter D - Allmänna linjekvarter sydöst om kyrkan

Allmän karaktär

Kvarteret som breder ut sig söder om huvudgången på den östra delen har historiskt sett utgjort ett renodlat allmänt kvarter. Kvarteret som sedan 1960-talet upptas av gräsyta med nord-sydliga gravrader har fortfarande en tydlig karaktär av allmänna linjekvarter, med många småskaliga stenvårdar över gravsatta i kronologisk ordning.

Utmed huvudgången förekommer några enstaka äldre familjegravar. I den västra delen förekommer dock flertalet enskilda gravar från 1920-talet, vilket visar på att kvarteret haft en liknande indelning med familjegravar närmast kyrkan som kvarter A och B. Samtliga gravvårdar är vända mot öster.

Vegetation och markanläggningar

Nuläge: Kvarteret upptas av en sammanhängande gräsmatta och har likt kvarter A och B försetts med sektionsindelade nord-sydliga häckar i spirea och buskrosor på 1960-talet. Till den efterkrigstida prägeln hör även några spridda björkar inom kvarteret samt flera prydnadsbuskar av kornell, spirea och parkros utmed ringmurens södra sträckning.

Kulturhistorisk bedömning: Grönstruktur inom kvarteret, med stora sammanhängande gräsytor, sektionsindelade häckar och prydnadsbuskar, följer efterkrigstidens kyrkogårdsideal.

Målsättning och riktlinjer: Prydnadsbuskar och häckar gödslas årligen. Häckarna beskars och föryngras till rätt form och höjd. Plana välklippta gräsytor.

Gravvårdstyper

Nuläge: Klart dominerande är de små vårdar som markerar allmänna linjens gravar upplåtna utan avgift. Dessa är från 1912–1928. Man kan utläsa att gravläggningarna tagit sin början öster ifrån för att sedan starta på nytt 1928 när man utnyttjat sista raden i väster.

Vårdarna är av små format, vanligen vinkelbrutna eller i form av liggare. Särskilt bland de äldre är kalksten ett vanligt material, sedan dominerar graniten. Bland de gravlagda träder många hustrur, änkor och barn fram liksom skomakaren och kontorsbiträdet. I flera fall rör det sig om sammanhängande linjer av dessa vårdar.

Två tidiga industriella kalkstensvårdar från 1876 respektive 1870 finns över fabriksarbetaren Carl Moberg från Tranås och hans maka Frederika. Ett påkostat kalkstenskorset som ingått i allmänna linjen från 1914 står uppställt utmed södra ringmuren.

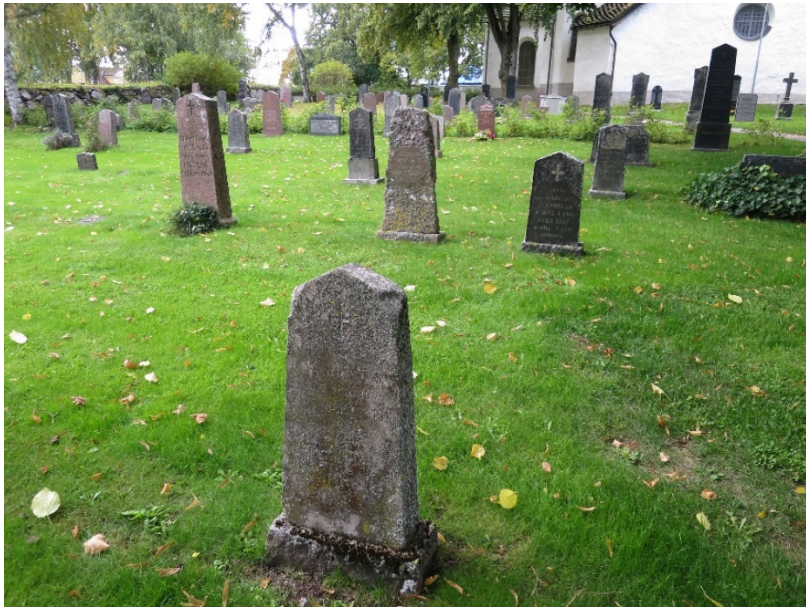
De mer påkostade vårdarna över västra ändens enskilda gravar utgörs av vanliga resliga former i polerad granit från 1920-talet. Titlarna omnämner nämndemannen, hemmansägaren, målarmästaren, kyrkovärden, virkeshandlaren, soldaten och korpralen.

Särpräglad är smideskorset över smidesmästaren J A Strömstedt från 1927, förfärdigat av honom själv.

Inslag av enstaka senare vårdar, från 1940–50-talen samt från 2000-talet, förekommer i de östra delarna.

Kulturhistorisk bedömning: Det främsta värdet inom kvarter D ligger i dess ännu påtagliga prägel av allmän begravningsyta. Raderna av små enkla vårdar från 1912–28 speglar samhällets breda lager i kontrast mot de familjegravar som förekommer längst i väster.

Det skall vara en ambition att bibehålla så mycket som möjligt av dessa små vårdar, särskilt när det gäller sammanhängande rader.

Några av de många typiska allmänna gravarna i kvarteret, småskaliga vårdar i kalksten eller granit från 1910- och 1920-talen. Många vårdar med traktnamn som speglar den rika förekomsten av torp i socknen.

Kulturhistoriska gravar klass 1

Inom kategorin klass 1 avses gravar med mycket högt kulturhistoriskt värde. Dessa bör bevaras på ursprunglig gravplats och lämnas i sin helhet utan förändringar.

Inom det berörda kvarteret är det samtliga typiska allmänna linjens gravar från perioden 1912–1927 som är av intresse eftersom de speglar den stora mängd obesuttna och den rika förekomsten av torpställen i socknen. På de småskaliga vårdarna förekommer i vissa fall titlar från typiska hantverksyrken och i andra traktnamn från vissa av torpen i trakten. Två exempel på vårdar i kalksten från tidig industriell tid på 1870-talet förekommer

Kulturhistoriska gravar klass 2

Inom kategorin klass 2 avses gravar med högt kulturhistoriskt värde. Det kulturhistoriska intresset ligger framför allt i gravanordningens betydelse för karaktären inom kvarteret eller området som den ingår i. Den kan även spegla en tidsepok eller stilriktning inom gravvårdskonsten. Här avses främst familjegravarna utmed gångarna.

Kvarter E och F - Söder och väster om kyrkan

Allmän karaktär

Kvarter E ligger söder om kyrkan och har en triangelformad plan. Det upptas av familjegravar i nord-sydliga rader vända åt öster. Utmed västra kyrkogårdsmuren på ömse sidor om kyrkogårdens västra ingång sträcker sig ett kranskvarter med familjegravar vilket benämns F.

Vegetation och markanläggningar

Nuläge: Båda kvarteren upptas av sammanhängande gräsytor nästan utan någon annan vegetation. I det södra kvarteret löper en spirehäck i den västra delen mot den gång som leder till bårhuset.

Kulturhistorisk bedömning: Grönstrukturen följer efterkrigstidens kyrkogårdsideal.

Målsättning och riktlinjer: Häckar sköts så att de förblir livskraftiga. Plana välklippta gräsytor.

Gravvårdstyper

Nuläge: Inom kvarteren E och F rör det sig uteslutande om enskilda gravar och mer påkostade vårdar från 1880 till ca 1930, med inslag av senare låga vårdar. Vanligast är de resliga typerna i form av obelisk eller bautasten, tillverkade av röd eller svart granit.

Längst i sydväst står kyrkoherde Jonas Frykstedts nyklassicistiskt enkla kalkstensvård, flyttad 1964. Denna är nedtill kraftigt sprucken, troligen p.g.a. rostande dubbnig.

I sydvästra hörnet står en obelisk från 1885 över kontraktsprosten Jonas Janzon. Norr om denna ligger den Stockhaus-Åbergska familjegraven, knuten till Tranås säteri. Äldsta vården är en granittumba från 1880 över possessionaten Victor Åberg med fru och barn. Därefter följer en klassicerande vård från 1931 över sonen, godsägare Ernst Stockhaus-Åberg, med fru samt de två vårdarna över sönerna. Man kan skönja resterna av en stenram.

I norra änden av kvarter F reser sig en vinkelbruten vård över musikdirektör Joh. Nylander med polerade jugendslingor. I övrigt märks i E ett smideskors av samma slag som ovan nämnde Strömstedts.

De titlar som förekommer vid sidan av nämnda är: nämndemannen, jordbruksinstruktören, hemmansägaren, mjölnaren, arrendatorn, lantbrukaren, trävaruhandlaren, överläraren, kyrkovärden och verkmästaren.

Kulturhistorisk bedömning: Kvarteren E och F är utpräglade högreståndskvarter med enskilda gravar och påkostade vårdar, placerade i anslutning till kyrkoentrén. Det rör sig om resliga vårdar från decennierna kring 1900. Titlarna vittnar om socknens högre sociala skikt. Kvarterens vårdar besitter i stort ett högt kultur- och personhistoriskt värde. Det är av vikt att alla vårdar fram till omkring 1930 bevaras på plats.

Den Stockhaus-Åbergiska familjegraven med tumban över Karl Georg Victor Åberg med familj, ägare av Tranås säteri. Till höger jugendvården till minne av organisten Johan Nylander.

Kulturhistoriska gravar klass 1

Inom kategorin klass 1 avses gravar med mycket högt kulturhistoriskt värde. Dessa bör bevaras på ursprunglig gravplats och lämnas i sin helhet utan förändringar.

Inom det berörda kvarteret är de typiska allmänna linjegravar från perioden 1912–1927 av intresse eftersom de speglar den stora mängd obesuttna och den rika förekomsten av torpställen i socken. På de småskaliga vårdarna förekommer i vissa fall titlar från typiska hantverksyrken och i andra traktnamn från vissa av torpen i trakten.

Två exempel på vårdar i kalksten från tidig industriell tid på 1870-talet förekommer.

Kulturhistoriska gravar klass 2

Inom kategorin klass 2 avses gravar med högt kulturhistoriskt värde. Det kulturhistoriska intresset ligger framför allt i gravanordningens betydelse för karaktären inom kvarteret eller området som den ingår i. Den kan även spegla en tidsepok eller stilriktning inom gravvårdskonsten.

Kvarter NA-NG - Nya kyrkogården

Allmän karaktär

Nya kyrkogården som anlades 1933 har trots omgestaltningen på 1960-talet en relativt sammansatt karaktär. Kvarteren är sinsemellan olika och skiljer sig mellan den östra och västra delen.

Den centrala rundeln med sin viloplats har på 1990-talet kompletterats med en minneslund.

Kyrkogårdens västra del har kvar mycket av den ursprungliga gestaltningen med en symmetrisk plan och två till ytan likvärdiga gravkvarter, kvarter A och B, vid sidorna av mittgången.

Kvarter A, i nordväst, består av nord-sydliga rader av familjegravar till sin västra hälft och av glest stående små vårdar i allmänna linjen i dess östra hälft.

Kvarter B består av öst-västliga gravrader placerade parallellt med mittgången. Invid ringmurens västra och södra sträckning finns två kranskvarter med familjegravar.

Den östra hälften av kyrkogården vilken anlades först i slutet av 1960-talet består av nord-sydliga rygghäckskantade gravrader, tidigare allmänna linjen. Kvarteret utmed norra ringmuren är avsatt för urngravar och är indelat i mindre sektioner med inhägnade häckar.

Minneslundens upptas rundelns östra hälft och består av en murad rund brunn med vattenlek i form av natursten. Ytan kring brunnen är stensatt, i övrigt är det gräsmatta. I västra delen av rundeln är två bänkar placerade.

Vegetation och markanläggningar

Nuläge: Nya kyrkogården har en rik grönstruktur av planterade häckar, buskar och träd som ger anläggningen en utpräglad parkkaraktär. Längs mittgången och kring rundeln växer tuktade idegranshäckar, vilka utgör en del i den ursprungliga grönstrukturen från 1930-talet.

Den bakre häcken i rundel är något högre än den främre och bildar en fond i perspektivet från huvudentrén. Inom rundeln är tre gräsytor avdelade, utanför gångarna, dels halvrundeln med minneslundens i den östra delen, dels två ytor i den västra avsatta för gravytor med monumentala gravar till ätterna Hermelin på Gripenberg respektive Eric Weyde från gården Krämarp. Minneslundens upptas av en lund av björkar.

Den östra delen av nya kyrkogården upptas av sammanhängande gräsmatta med en grusgång som avdelar kranskvarteret i söder. Inom den mittersta delen är de nordsydliga gravraderna avdelade i

sektioner av låga häckar i spirea och buskrosor.

I häckraderna har träd planterats, däribland björk, rönn och oxel. Urngravar i sluttningen utmed norra ringmuren har rosenhäckar mot muren med återkommande avskiljande utlöpare. Även kvarteret med familjegravar utmed södra muren är indelade i ”mindre rum” av tuktade häckar i ölandstok, spirea och oxbär.

Kulturhistorisk bedömning: De tuktade idegranshäckarna utmed mittgången och omkring rundeln är av betydelse för planstrukturen inom denna del, eftersom de understryker densamma. De tillhör de ursprungliga planteringarna från 1930-talet och är typiska för 1920-talets kyrkogårdsanläggningar. Björkarna inom minneslunden är uttryck för efterkrigstidens naturromantiska ideal och bildar en stämningsskapande kontemplativ inramning för platsen. Grönstrukturen inom den östra delen är till sin helhet och tillsammans med de uniforma typiska gravvårdarna genomförd enligt efterkrigstidens kyrkogårdsideal.

Målsättning och riktlinjer: Idegranshäckarna inom den östra delen och kring rundeln är en viktig del i den ursprungliga gestaltningen och bör därför bibehållas. Häckarna upprätthålls så de förblir livskraftiga. Plana välklippta gräsytor.

Gravvårdstyper

Nuläge: Kvarter A och östra hälften av C uppvisar efterkrigstidens vanliga låga vårdar, ofta med klassicerande formspråk. I A är de fr.o.m. 1940-talet, i C fr.o.m. 1960-talet. Sistnämnda avdelas i större ”bås” av häckar.

Från 1950-talet finns en rad av resligare, strama, vårdar i kvarter C:s västra hälft. Dessa speglar de försök till nyskapande inom gravkonsten vilka enheten kan se tydligast i kvarter B. Här finns ett klart modernistiskt formspråk, tydligast uttryckt i fabriksör Knut Ehrlins vård.

De bakre två raderna är resta, den främre liggande. Alla är de huggna i ljus granit på 1970-talet och av uniform storlek. Samma typ av strama vårdar utmärker de västra raderna från 1960-talet i kvarter D. Kvarter D i övrigt kännetecknas av låga vårdar från 1950-talet till idag. De östligaste raderna är ännu outnyttjade. Utspritt förekommande är små vårdar som visar på att kvarteret tidigare utgjorde en allmän begravningsyta. Dessa är från 1942–47.

Man kan dra slutsatsen att kvarteret togs i bruk österifrån, vilket också bekräftas av ett äldre fotografi. Där syns även en nu igenlagd mittgång, söder om vilken inga gravar tagits upp. Av titlar på dessa vårdar finns bara snickaren och distriktssköterskan.

De allmänna gravarna i kvarter A har vårdar från 1937–38. Kvarter E har två rader av liggande granithällar i slänten upp mot kyrkogårdsmuren. Dessa är från 1950-talet t.o.m. 1970-talet. Utförandet är modernistiskt stramt. Likt delar av C är kvarteret uppdelat med häckar.

Nya kyrkogårdens enda utpräglade högreståndsgrovar är placerade i de båda västra kvarterna av rundeln. I den norra är en stor natursten med bronsörn, rest 1935 över Eric Weyde, textilfabrikör.

I den södra delen av rundeln är en likartad natursten över Axel Hermelins släktgrav. I slänten mot norra ringmuren finns urngravar med små liggare från 1970-talet tills idag. Titlar är ovanligt på nya kyrkogården. Inom A finns en bankdirektör, två kontor och två trädgårdsmästare, inom C en hemmansägare och en kyrkvård, inom D två hemmansägare, en kyrkvård, en lantbrevbärare och en byggmästare, inom F en hemmansägare, en byggmästare och en trädgårdsmästare.

Kulturhistorisk bedömning: Nya kyrkogården är strikt uppdelad i kvarter med olika prägel. Man kan tydligt avläsa skiftena i gravsed och smak under 1900-talet. Från den tidiga efterkrigstidens utsmyckade familjegravar och enkla allmänna linjegravar till dagens minneslund. Häckar och gångsystem skapar ett stramt ramverk.

Kvarter A och C har en traditionell karaktär med typiska låga vårdar medan B och västra delen av D har en enhetlig modernistisk prägel av strama resta hällar. D präglas i övrigt av efterkrigstidens vanliga rygghäckskantade vårdar med inslag av allmänna linjens små vårdar som ger ett historiskt djup. E har enhetlig utformning med rader av liggare.

Titlar förekommer endast bland de äldre vårdarna och ebbar sedan ut. Nya kyrkogården speglar framväxten av folkhemmet och dess jämlikhetsideal. Naturstenensvården över Eric Weyde (NA047) utgör ett ovanligt tidigt exempel på den nydanande gravvårdskonst som introduceras 1930-talet. Det är viktigt att bevara den utpräglade uniformiteten i kvarteren.

Nya gravvårdar bör man om möjligt söka ge en utformning som ansluter till de befintliga i de kvarter som har en mycket enhetlig prägel.

Kulturhistoriska gravar klass 1

Inom kategorin klass 1 avses gravar med mycket högt kulturhistoriskt värde. Dessa bör bevaras på ursprunglig gravplats och lämnas i sin helhet utan förändringar.

Inom den nya kyrkogården är det främst ett urval av de familjegravar och allmänna linjegravar från 1930- och 40-talen som finns kvar inom kvarteret NA som är av intresse att bevara. Därtill har de båda individualistiskt utformade familjegravarna inom rundeln kulturhistorisk betydelse som exempel på gravvårdar från mellan- och efterkrigstiden av hög konstnärlig kvalitet. Dessa båda gravar över betydelsefulla släkter i trakten är även av lokalhistorisk betydelse.

Kulturhistoriska gravar klass 2

Inom kategorin klass 2 avses gravar med högt kulturhistoriskt värde. Det kulturhistoriska intresset ligger framför allt i gravanordningens betydelse för karaktären inom kvarteret eller området som den ingår i. Den kan även spegla en tidsepok eller stilriktning inom gravvårdskonsten.

Administrativa uppgifter

Jönköpings läns museums dnr:..	2022–115
Beställare:.....	Griftegårdsenheten vid Tranås kommun
Inventering och rapportansvarig:	Margareta Olsson
Rapportgranskning:	Anders Franzén
Län:.....	Jönköpings län
Kommun:	Tranås kommun
Socken:	Säby socken
Fastighetsbeteckning:	Säby kyrka 1:1

Dokumentationsmaterialet förvaras i Jönköpings läns museums arkiv.

Referenser

Arkiv

Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm (ATA)

Handlingar rörande Säby kyrkogård.

Jönköpings läns museum (JLM)

Handlingar och bilder rörande Säby kyrkogård.

Landsarkivet i Vadstena (VaLa)

Säbys kyrkoarkiv. Sockenstämmoprotokoll, kartor över kyrkogården samt ritning till bårhuset.

Kartmaterial

Lantmäteristyrelsens arkiv (LMS)

Lagaskifteskarta över Säby kyrkby från 1842.

Referenser på webben

Digitalt museum

Flygbilder av Säby kyrka ([https:// digitaltmuseum.se](https://digitaltmuseum.se)).

Tryckta källor och litteratur

Andréasson, Anna. *Gravvårdar i sten, ett mångskiftande kulturarv*

Bengtsson, Rune & Bucht, Eivor (red.). 1992. Kyrkogårdens gröna kulturarv. *Alnarp*.

Filén, Thure. 1951. Boken om Säby. Tranås Posten

Gullbrandsson, Robin 2006. *Säby kyrkogård, Kulturhistorisk karakterisering och bedömning. Säby socken i Tranås kommun. Jönköpings län, Linköpings stift. Jönköpings läns museum, Byggnadsvårdsrapport 2006:95.*

Hansson, Hans-Erik, Bielawski, Jarema & Jönsson, Karna. 2002. *Vård av gravstenar. Stockholm.*

Jonsson, Magdalena (red.). 2009. *Ett levande kulturarv: kyrkogårdar i Växjö stift. Växjö.*

Jönköpings län i porträtt och bild. *Halmstad 1941.*

Linden, Berit. 2021. *Sorgen gestaltad. Svensk gravskulptur och dess skulptörer. Danmark.*

Lindqvist, Gunnar. 1993. *Säby kyrka. Vimmerby*

Schönbäck, Hedvig. 2008. *De svenska städernas begravningsplatser 1770–1830: arkitektur, sanitet och det sociala rummet. Diss. Uppsala.*

Svala, Catharina. 2010. *Kyrkogårdsmuren: kultur och konstruktion. Alnarp.*

Theorell, Anita, Wästberg, Per & Hammarskiöld, Hans. 2001. *Minnets stigar: en resa bland svenska kyrkogårdar. Stockholm.*

Westerdahl, Maria. 1996. Den svenska skogskyrkogården: en bild från norr till söder. Alnarp.

Ny Smålandsbeskrifning. Växjö 1914.

Rogberg, Samuel. Historisk beskrifning om Småland. Karlskrona 1770.

Svenskt ortnamnslexikon. Uppsala 2003.

Bilaga 1. Lagstiftning

Kulturvärden på kyrkogårdar skyddas såväl i kulturmiljölagen som begravningslagen. Här nedan följer utdrag som har bäring på förvaltningen av kyrkogårdarnas kulturvärden.

Kulturmiljölag (1988:950)

1 kap. Inledande bestämmelser

1 § Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön.

Ansvaret för kulturmiljön delas av alla. Såväl enskilda som myndig heter ska visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön. Den som planerar eller utför ett arbete ska se till att skador på kulturmiljön undviks eller begränsas.

Bestämmelserna i denna lag syftar till att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer. Lag (2013:548).

4 kap. Kyrkliga kulturminnen

1 § Kulturhistoriska värden i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser är skyddade enligt bestämmelserna i detta kapitel.

Begravningsplatser

11 § I värden av en begravningsplats skall dess betydelse som en del av vår kulturmiljö beaktas.

Begravningsplatserna skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas.

12 § Begravningsplatser enligt detta kapitel är sådana områden eller utrymmen som avses i 1 kap. 1 § begravningslagen (1990:1144).

Bestämmelserna om begravningsplatser omfattar också sådana byggnader på begravningsplatsen som inte är kyrkobyggnader samt fasta anordningar såsom murar och portaler. Lag (1990:1146).

13 § I fråga om en begravningsplats som anlagts före utgången av år 1939 krävs tillstånd av länsstyrelsen

1. för att utvidga eller på något annat sätt väsentligt ändra begravningsplatsen,

2. för att där uppföra någon ny byggnad eller fast anordning eller riva eller väsentligt ändra befintlig byggnad eller fast anordning.

Länsstyrelsen får ställa de villkor för tillståndet som är skäligen med hänsyn till de förhållanden som föranleder ändringen. Villkoren får avse hur ändringen skall utföras samt den dokumentation som behövs. Lag (1999:304).

Väsentliga förändringar kan innebära till exempel ändring av omgärdning, trädplanteringar, större omplaneringar av gravkvarter, ändringar i gångsystem och dess beläggning och nya belysningsinstallationer.

Begravningslag (1990:1144)

7 kap. Gravrätt

Gravanordningar m.m.

25 § Gravplatsen får förses med gravanordning, om det inte strider mot vad som är avsett att gälla för den del av begravningsplatsen där gravplatsen är belägen.

26 § Gravrättsinnehavaren bestämmer gravanordningens utseende och beskaffenhet. Detsamma gäller gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur.

Gravrättens upphörande

37 § Om en gravanordning har tillfallit upplåtaren och den är av kulturhistoriskt värde eller av något annat skäl bör bevaras för framtiden, ska upplåtaren om möjligt lämna kvar den på gravplatsen.

Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, ska den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller på någon annan lämplig och därtill avsedd plats. Ytterligare föreskrifter om hänsynen till kulturmiljöarbetets intressen finns i kulturmiljölagen (1988:950). Lag (2013:552).

Ibland uppstår frågan om ansvar och skydd för en enskild gravvård. Så länge gravrätten inte gått ut ägs gravvården m.m. av gravrättsinnehavaren. När gravrätten gått ut övertas ansvaret av upplåtaren, vilket oftast är pastoratet. Om gravvården flyttas till en annan plats på kyrkogården eller förvaras i kyrkobyggnaden kan det vara aktuellt att föra in den i församlingens inventarieförteckning.

Bilaga 2. Allmän kyrkogårdshistorik

I stort sett alla våra landsortskyrkogårdar är jämnåriga med den första kyrkan på platsen och i de flesta fall medeltida. Efter flera hundra år av obruten kontinuitet är de ännu i bruk. Från medeltidens kyrkogårdar finns dock väldigt litet bevarat. De viktigaste förändringarna som kristendomen införde gällande våra begravnings seder är att platsen för begravingarna skulle vara vigd och inhägnad. Den medeltida inhägnaden kunde bestå av en stenmur, men vanligare var att den var uppförd av timmer, bogårdsbalken, som ibland kunde vara manshög. Till den typiska bilden av en medeltida inhägnad kyrkogård hörde även stigluckan, som både hade en symbolisk och praktisk funktion som port till den vigda jorden.

Den medeltida kyrkogården saknade ett tydligt system med gångar och kvarter. Man gravsätte folk efter deras gårds- eller bytillhörighet i grupperingar med olika form, vilket var en förkristen sedvänja. Det var ovanligt att man satte en vård över graven. Gravar markerades istället endast av en jordhög. Om en vård trots allt sattes upp var den vanligen av trä, men sten eller smide förekom undantagsvis. Det var också vanligt att man använde sig av kyrkogården även på ett mer nyttobetonat sätt. Man kunde exempelvis idka slätter och bärga hö.

Den medeltida kyrkogårdens utformning levde kvar väldigt länge, och påminde mest om en äng med små gravkullar och enstaka spridda vårdar. I stort sett började förnyelsen under tidigt 1800-tal, men ännu vid sekelskiftet 1900 hade många landsortskyrkogårdar kvar den ålderdomliga ängskaraktären. Förnyelsevågen började i städerna genom nya bestämmelser om externa begravningsplatser. Gravsättningar på stadskyrkogårdarna förbjöds av hygieniska skäl och i stället skulle friliggande begravningsplatser förläggas utanför städerna. Denna process inleddes på 1780-talet och en kunglig förordning från 1815 angav att begravingar innanför stadskärnan måste upphöra och att begravningsplatser – utan andra kyrkobyggnader än t ex gravkapell – skulle anläggas utanför stadsområdena.

År 1805 beslutades dessutom att staten genom sin myndighet Överintendentsämbetet skulle ansvara och ha överinseende över att kyrkogårdar och begravningsplatser blev prydligt och hälsosamt anlagda.

Runt om i landet anlades många begravningsplatser precis utanför stadskärnorna under de första decennierna av 1800-talet. De anlades med symmetriska gångsystem och kvartersindelningar, trädplanteringar för att förbättra luftkvaliteten och stenmurar med smidesgrindar. I dessa arkitektoniskt anlagda begravningsplatser exponerades vissa gravar tydligare än andra.

Att begravas utifrån vilken gård eller by man tillhörde ersattes nu av kategorierna köpegravar respektive allmänna gravar. Detta var en social indelning där de som hade möjlighet att köpa sin gravplats både kunde få en större sådan för hela sin familj och en attraktiv placering utmed gångar eller nära entréerna. Köpegravarna anlades ofta med grusbäddar och stenramar och senare även häckomgårdningar. Andra begravdes kostnadsfritt utmed den så kallade allmänna linjen. Där gravsattes man tätt i en kronologisk ordning allt eftersom dödsfallen inträffade. Man begravdes således inte familjevis. Gravvårdarna var oftast oansenliga. Indelningen av kyrkogården mellan köpegravsområde och allmänt område speglade ett socialt uppdelat samhälle.

Trädkransen utefter kyrkogårdens yttre begränsningar introducerades först på städernas begravningsplatser, men nådde under 1800-talets slut även många landsortskyrkogårdar. Då introducerades också de typiska sorgeträden med ett hängande växtsätt.

I början av 1900-talet planlades även kyrkogårdarna på landsorten i kvarter med symmetriskt lagda gångar, grusbäddar på gravarna och välklippta häckar eller stenramar runt om.

På 1920-talet började en ny typ av begravningsplats att anläggas: skogskyrkogården. Dessa präglas av friväxande och naturligt förekommande träd, såsom gran, tall och björk. En av de tidigaste i landet var skogskyrkogården i Skillingaryd från 1922.

Vid 1900-talets mitt var kyrkogårdarna särskilt utvecklade, men nu inleddes en period av förenkling och rationalitet. Företeelsen med allmänna linjen levde kvar till mitten av 1900-talet, men upphörde officiellt 1964. Samtidigt började man av rationella skäl ta bort stenramar, häckomgårdningar och grusbäddar för att ersätta det med mer lättskötta gräsmattor.

Den sociala utjämningen av ståndssamhället avspeglades på kyrkogårdarna genom allt mer enhetliga gravvårdar utan titlar och oftast i ett liggande format.

Från och med 1980-talet blev gravvårdarna återigen mer individualiserade. Idag ser man en mångfald

olika former på gravstenar från liggande naturstenar till mer fantasifullt utformade vårdar. Den ökade individualiseringen under 1900-talets slut speglas också genom de många olika begravningsformer som idag erbjuds.

Förutom kistbegravning och urngravar med personliga vårdar, erbjuds också exempelvis minneslundar för aska som grävs ner anonymt utan plats för namn, men med gemensam plats för blommor. Ett annat alternativ är askgravplatser, där gravplatsen markeras, men där skötseln utförs av kyrkogårdsförvaltningen.

Tre vanliga gravvårdstyper

Det finns en stor variation vad gäller gravvårdarnas utformning. Före industrialismen och det sena 1800-talet användes ofta så kallade gravbrädor för att markera en grav. Vårdar av mer beständiga material som sten och metall var ovanliga och ofta förbehållna samhällets övre skikt. Prästen eller en adelsman inom socken kunde begravas i kyrkan eller nära koret och där erhålla en påkostad gravvård.

Under industrialismen utvecklas en riklig flora av olika gravmarkeringar med olika form och av olika material, främst sten. Här presenteras tre typer som är särskilt vanliga.

Från det sena 1800-talet fram till 1920-talet var det vanligt att köpegravar förseddes med påkostade vårdar med stående form. Det kunde vara högresta bautastenar, obelisker eller liknande. Dessa vårdar restes ofta över samhällets övre skikt och inte sällan är de försedda med både titel, namn, årtal, hemvist och ett bibelcitат. Vårdar av denna typ är ofta påtagligt karaktärskapande och betydelsefulla i kyrkogårdsmiljön. De kan också ha ett konstnärligt värde.

I kontrast till de mer påkostade gravvårdarna finns de mindre stenarna, som restes inom den allmänna linjen. Dessa har ofta en rektangulär form utan utvecklad utsmyckning. Texten är ofta lakonisk – förnamn, ofta men inte alltid efternamn, hemvist och årtal. Dessa enkla vårdar är i sig inte iögonfallande, men berättar ändå om en viktig del av det äldre gravskicket och samhällets hierarkiska organisation.

Tiden efter andra världskriget medförde en långtgående förenkling av gravvårdarna, som samtidigt skapade en likriktning. Stenarna tillverkades maskinellt och det fanns ofta en standardiserad uppsättning symboler som kunde tillföras och kombineras. Kyrkogårdsmiljöer som domineras av dessa stenar kan naturligtvis också ha ett kulturhistoriskt värde, men då är det i regel inte de enskilda vårdarna som är intressanta utan snarare helheten.

Bilaga 3. Allmänna skötselråd

Grunden för skötseln av kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar är att de inte skadas, utan ges en så lång livslängd som möjligt. De förebyggande åtgärderna är väsentliga och kan motverka uppkomsten av skador genom till exempel mekanisk åverkan, biologisk påväxt och väder.

Vid rengöring och reparation av vårdar av mjukare bergarter (kalk- och sandsten) och järn som är över 100 år gamla bör konservator för sten respektive metall kontaktas för rådgivning eller åtgärd.

En orsak till skador är mekanisk åverkan genom trädgårdsfordon och andra redskap. Varsamhet vid gräsklippning minimerar risken för sprickor och bortfall av material.

En annan orsak är nederbörd och biologisk påväxt av lavar, alger och mossor. Dessa gynnas av att en sten står skuggigt och fuktigt. Liggande hållar och stående vårdar av mjuk bergart som kalk- och sandsten är särskilt känsliga för vådrets makter. På vintern tränger fukt in i sprickor och vidgar dessa och spränger till slut bort stenmaterial. Detta kan på sikt helt radera ut en inskription eller relief. Därför är det viktigt att hålla till exempel hållar rena från löv och grenar. Känsliga vårdar och hållar av hög ålder kan med fördel ges en skyddsklädsel eller täckning permanent eller under vinterhalvåret för att motverka frostsprängning.

Vårdar och gravstaket av järn är en kategori för sig, som kräver kontinuerligt underhåll. Vid ommålning befrias metallen från rostbeläggning med stålborste. Därefter grundas järnet med mönja och slutstrykes med linoljefärg. Lagningar bör anförtros åt hantverkare eller konservator med erfarenhet av järnslagningar.

Rostande förankringsjärn och dubbar är en annan vanlig orsak till skador. När järnet rostar och utvidgar sig så sprängs stenen. Ett viktigt arbete är därför utbyte av beslag och dubbar av järn mot rostfritt stål.

Rengöring av vårdar kan ha olika syften. Ofta sker det i första hand av estetiska skäl. Som regel bör de på kulturhistoriskt värdefulla vårdar vara motiverad av hänsyn till att påväxt riskerar stenens fortbestånd (kalk- och sandsten) eller för att förbättra förståelsen av objektet och kunna tolka och uppleva inskriptioner eller utsmyckningar.

Enklare rengöring kan göras med ljummet vatten med liten tillsats av såpa eller diskmedel och med mjuka borstar som inte repar. Lämplig tid för detta är tidig vår och sen höst då exempelvis lavar är mer aktiva och mjuka då. Vårdar av hårdare bergarter som granit kan rengöras med högtryckstvätt, men endast där inte förgyllning och dekorationer kan skadas. Vårdar med mycket högt kulturhistoriskt värde och påtaglig skadebild (pågående bortfall av stenmaterial eller sprickor) bör rengöras av konservator.

Marschaller och stearinljus kan avsätta sot eller stänk på gravvårdarna. Detta kan förebyggas genom att exempelvis använda lämpliga hållare.